

Nicolae Gostar, *Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic*, Iași, 2008 + 1 p. (reconstituirea grafică a monumentului) + 1 planșă de pliant (cu fotografiile principale ale inscripției)¹

Nicolae Gostar (1922–1978), discipol al lui C. Daicoviciu, după mai mulți ani ca asistent la Universitatea din Cluj, a devenit conferențiar la Universitatea din Iași². Cartea reprezintă doar un capitol dintr-o lucrare mai vastă realizată de ilustrul epigrafist, însumând circa 1000 de pagini, pregătită ca teză de doctorat, sub conducerea lui C. Daicoviciu: *Tituli de bellis Dacicis imp. Traiani – Războaiele dacice ale împăratului Traian după documentele epigrafice*³. După dispariția magistrului său (27 mai 1973), a fost acceptat ca doctorand de acad. Emil Condurachi, care i-a sugerat prezentarea ca teză a unuia din capitolele acelei vaste lucrări: *Marele altar funerar roman de la Adamclisi*. Susținerea a avut loc la Universitatea din București (Facultatea de istorie), în anul 1977, în fața unei comisii formate din prof. Ștefan Ștefănescu (decanul facultății), acad. Emil

Condurachi (conducător științific), iar ca membri: prof. Gheorghe Ștefan, prof. Dumitru Tudor și dr. Adrian Rădulescu.

Studiul este conceput sub forma a 13 „capitole”, unele însumând doar câteva pagini.

Primul dintre acestea este o *Introducere*. Aici autorul face o prezentare a locului *altarului funerar* în cadrul complexului de monumente de la Adamclisi – din care mai fac parte trofeul și tumulul funerar (de fapt, rămășițele unui mausoleu). Urmează o amplă prezentare a bibliografiei prilejuite de cercetarea acelor monumente (în special a altarului) și a bibliografiei prilejuite de semnificația acestora⁴. Dintre opiniile citate, cea mai remarcabilă este cea a lui Otto Benndorf, după care acest monument ar fi un cenotaf.

II. *Inscripția* (p. 33–45). Textul inscripției (rezultată din reunirea mai multor fragmente) a fost publicat de Gr. Tocilescu, după care a fost introdus în marea culegere de inscripții latine: CIL, III, 14214; la acestea s-au adăugat ulterior și alte fragmente⁵. După opinia lui N. Gostar, inscripția „acoperea o parte sau toate fețele lui” (ale altarului); s-au păstrat 25 de fragmente, de mărimi inegale. Este preferabil a lăsa autorul să facă o prezentare generală a inscripției – în jurul căreia se desfășoară întreagă cercetare din acest studiu (p. 34):

„Inscripția începea pe fața răsăriteană a monumentului, pe mai multe plăci, iar primele rânduri au fost aplicate pe aproape întregul spațiu al arcadei, cu litere înalte de 27 cm (în r. 1). Rândurile următoare aveau literele mai mici ce variau în ordine descrescândă între, aproximativ,

¹ Cartea este publicată în colecția *Studia Callatiana*, 3, sub conducerea prof. Oct. Bounegru. Cele două volume precedente din această colecție sunt semnate chiar de editor: *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I–III p.Chr.)*, 2002; vol. 2 reprezintă ediția a II-a a aceleiași cărți. Fără a vedea care este legătura între titlul contribuției lui N. Gostar și studiile callatiene, regretăm neglijența totală cu care editorul a publicat această lucrare. Remarcăm gravele erori de culegere, cu zecile, care pot pune în dificultate pe cititorul neavizat.

² Despre N. Gostar: ActaMN 15, 1978, p. 679–680 (redacția); S. Sanie, SCIVA 30, 1979, 1, p. 111–113; idem, Dacia (N.S.) 23, 1979, p. 377–380; C. C. Petolescu, StCl 19, 1980, p. 201–202; I. Ioniță, ArhMold, 9, 1980, p. 149–150.

³ N. Gostar a publicat mai multe studii legate de istoria militară a Daciei romane; menționăm aici două asemenea contribuții apărute postum: *Inscripțiile grecești și latine privind istoria provinciilor pannonice și a provinciei Dacia*, ArhMold, 9, 1980, p. 125–138; idem, *L'armée romaine dans les guerres daces de Trajan (101–102, 105–106)*, Dacia (N.S.) 23, 1979, p. 115–122.

⁴ Vezi de asemenea prezentarea acestei bibliografii făcută de un alt învățat arheolog și istoric: M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*, București, 1984, p. 27 și urm.

⁵ D. Tudor, *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, Materiale 2, 1956, p. 589–592 (nr. 61–63); Emilia Doruțiu, *Some observation of the Military Funeral Altar of Adamclisi*, Dacia (N.S.) 5, 1961, p. 345–363.

22, 20, 17 și 15 cm. Primele două sau trei rânduri conineau numele în nominativ ale împăratului, care a dat dispoziție de a se ridica monumentul, însoțit de întreaga lui titulatură. Urmău apoi două rânduri, în care se arăta scopul și motivul ce l-a determinat pe împărat să ridice acest monument. Spre deosebire de rândurile care vor urma, primele patru sau cinci rânduri au fost scrise mult mai îngrijit, cu litere monumentale de formă pătrată, bine imprimate, iar cuvintele despărțite prin frunze de iederă. În rândul al cincilea sau al șaselea, pe o lungime de aproximativ 8–9 cm, pe zece plăci, cu literele înalte de 6–7 cm, urma numele unui ofițer, care a căzut pe câmpul de luptă în războiul despre care se vorbea în rândul anterior și cu care se deschidea lista soldaților căzuți.

Inscripția continua apoi pe mai multe coloane, cu literele în lungime de 5–5,50 cm (după C. Cichorius) sau numai de 4,5 cm (după alte măsurători) și se continua până aproape de baza monumentului⁷. N. G. apreciază că s-au păstrat mai puțin de un sfert din inscripție.

Prin urmare, inscripția debuta cu numele împăratului, din care s-au păstrat patru fragmente, dintre care reținem mai întâi două referitoare la titulatura sa: [i]MP și [tri]B POT. Urma dedicația, care a fost restituită acceptabil: [*In honorem et] memoriam fortis[simorum virorum] [qui pugnantes] pro rep[ublica] morte occubu[erunt]* (CIL, III, 14214). Dificultatea cea mai mare o ridică inscripția din rândul următor, cu care începeau numele eroilor de pe fața principală a monumentului: [- - - c]OL POMP DOMICIL NEAPOL ITALIAE PRAE[- - -] (asupra identității acestui personaj autorul se oprește pe larg în capitolul XII, *infra*) – acesta putând fi un *praefectus praetorio* (după opinia lui C. Cichorius), un *praefectus castrorum* (R. Syme, R. Vulpe) sau doar prefectul unei trupe auxiliare (Gr. Tocilescu, Th. Mommsen).

În continuare, urmează prezentarea listei soldaților căzuți, în ordinea fragmentelor păstrate. Remarcăm în fragm. XI existența a două coloane; cea din stânga cu indicația domiciliului unor militari al căror nume s-a pierdut; în cea din dreapta erau numele militarilor din două trupe auxiliare – una dintre acestea fiind *coh(ors) II Bat(avorum)*. Fragm. X se referă la trei *corn(icines)*, doi *buc(inatores)* (vezi repertoriul întocmit de Cristina Georgeta

Alexandrescu⁶, p. 262, nr. 99–101 și p. 267, nr. 55–56) și un *tub(icen)*.

III. *Unitățile militare* (p. 47–48); autorul încearcă să facă o repartizare a fragmentelor pe categorii de trupe: cohorte pretoriene, legiuni, trupe auxiliare; ordinea numelor era în funcție de rangul celor căzuți. Urmează prezentarea pe trupe:

IV. *Cohortele pretoriene* (p. 49–51): li se atribuie fragm. Vc, deoarece cei mai mulți dintre cei înscrși proveneau din Italia; studiul este completat cu informațiile despre alți pretorienii, participanți la războaiele dacice (vezi IDRE, I, 170–171; IDRE, II, 301, 373).

IV. *Cohortele urbane* (p. 53–54); participare presupusă pe baza aceluiași fragment Vc. Dintr-o inscripție funerară, aflăm despre participarea la războiul dacic și la războiul germanic al lui Domitian a unui centurion din *cohors XII urbana* de la Cartagina (CIL, VIII, 1026 = IDRE, II, 422).

V. *Legiunea* (p. 35–82): este cel mai consistent *excursus* pe baza mai multor fragmente (Vd, Ve, VI, VII și IX), conținând fragmente de liste de soldați dintr-o legiune sau chiar din mai multe; se au în vedere legiunile V Alaudae, XV Apollinaris, XIV Gemina Martia Victrix, I Italica (atribuirile se fac pe baza originii soldaților; v. p. 60). Pentru acest studiu, N. Gostar apelează la repertoriul de inscripții externe privitoare la războaiele dacice (pentru concordanțe, vezi acum și cele două volume din IDRE). Remarcăm cercetarea întreprinsă în legătură cu legiunea V Alaudae, pentru care adună 25 de inscripții (toate datând nu mai târziu de începutul domniei lui Vespasian – semn că legiunea a dispărut poate în cursul evenimentelor din anii 68–69; este prilejul pentru o erudită investigație asupra legiunilor romane din epoca Flaviilor). În legătură cu pierderea unei legiuni în cursul războiului lui Domitian cu dacii, se invocă informația dată de Cassius Dio: în cursul războiului cu dacii din 101/102, s-a descoperit într-o cetate dacică, după cucerire, un steag roman (σημεῖον; Cassius Dio, LXVIII, 9, 3); dar Columna (scena XXV) arată că este de fapt doar un *vexillum*, steagul unei trupe auxiliare de cavalerie.

⁶ Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Blasmusiker und Standardtrger im Rmischen Heer. Untersuchungen zur Benennung, Funktion und Ikonographie*, Cluj, 2010.

VII. *Beneficiarii Acilii* (p. 83–86): cele câteva pagini sunt consacrate mențiunii din fragm. IX, în două rânduri (12–13), a câte unui *b(ene)ff(iciarius) Acil(ii)*, deci al unui ofițer (care nu căzuse neapărat în luptă); după părerea mea, putem completa *b(ene)ff(iciarius) Acilii c(larissimi) v(iri)*. Dintre purtătorii acestui *nomen*, Gostar s-a oprit asupra lui *M. Acilius Glabrio* (vezi *stemma* de la p. 84), care ar fi putut participa la război în calitate de *legatus legionis*.

VIII. *Unitățile auxiliare* (p. 87–100). Militarii din aceste trupe apar pe mai multe fragmente. Singura cu numele păstrat este *cohors II Bat(avorum)* (fragm. XI, col. II, r. 11); această trupă se afla în Britannia în anul 84, iar în 98 în Pannonia (CIL, XVI, 42). Din lista soldaților acestei trupe, au rămas parțial cinci nume. În aceeași coloană, în rândurile de sus (1–10), se presupune că era înscrisă altă trupă, *coh(ors) II Bat(avorum) ∞ (milliaria)*; despre această trupă știm că în anul 98 se afla în Pannonia (CIL, XVI, 42), iar pe timpul lui Hadrian în Noricum (CIL, XVI, 174; RMD, II, 92). Pe același fragment, în coloana din stânga, sunt trecute mai multe nume de soldați proveniți din provinciile occidentale; una dintre acestea ar putea fi, după părerea lui K. Scherling, *ala I Tungrorum Frontoniana*. Și pe alte fragmente (XII, XIII) apar nume de militari proveniți din părțile occidentale ale Imperiului. După multă risipă de erudiție, încheierea autorului la acest capitol este totuși descurajantă:

„În concluzie, din studiul situației unităților auxiliare, din provinciile moesice, nu se poate nimic spune despre o eventuală identificare cu unitățile care figurau în fragmentele inscripției funerare de la Adamclisi, cu excepția *coh. II Batavorum mill.*, care însă făcea parte din auxilia Britanniei și apoi ale Pannoniei. În puținele fragmente, din marea inscripție, figurau numai: *coh. II Bat. mill.* (fragm. XI, col. II, r. 11–16); o *ala* sau o cohortă din Occident formată în majoritate din neamuri gallice (fragm. 11, col. II, r. 1–10); o *ala* sau o cohortă din Occident formată în majoritate din neamuri germanice (fragm. XI, col. I, r. 1–22; fragm. XIII); o *ala* sau o cohortă (sau două) formată din neamuri tracice sau illyrice (fragm. XII și XV). Deci în cele patru fragmente, s-ar afla patru sau cinci unități auxiliare, dintre care trei aduse din Occident și una sau două din provinciile moesice”.

IX. *Missicii* (p. 101–114): apar în fragm. XI (col. II, r. 5–10); trupa necunoscută. Etimologic, *missicius* este un „fost lăsat la vatră (*missus honesta missione*)”; înseamnă că după *honesto missio* ei preferaseră să rămână ca voluntari⁷. Autorul strânge toată documentația privitoare la acești militari-veterani (de adăugat inscripția de la Apulum IDR, III/5, 475).

X. *Monumentul* (p. 115–129): discuție erudită asupra bibliografiei și a referințelor epigrafice la acest gen de construcție monumentală; concluzia este că ar fi un altar, βωμός. În completare, N. G. strânge toată informația privitoare la acest gen de monumente din Dobrogea (cele mai remarcabile sunt fragmentele unui monument din secolul al IV-lea, din partea de nord a Dobrogei).

Despre încadrarea cronologică a altarului de la Adamclisi, autorul își încheie astfel investigația: „Concluzia cu privire la datarea monumentului nu poate fi decât că monumentul este mai curând opera lui Domitian decât a lui Traian; din toate rezultatele analizelor, cele mai multe converg pentru un război purtat la sud de Dunăre, în Moesia inferior, și anume, așa cum vom încerca să demonstrăm mai jos, în anul 86”.

În atribuirea acestui monument, trebuie să ținem seama și de rezultatul cercetărilor arheologice. Astfel, aflăm de la Gr. Tocilescu că altarul a fost construit din blocuri mari de piatră legate cu mortar (*opus quadratum*); grosimea fundației era de 3,54 m; spațiul patruleter interior era umplut cu pământ și bolovani de carieră. Săpăturile au mai scos la lumină o mare cantitate de fragmente de țigle, care au căzut probabil de la acoperișul edificiului; înseamnă că monumentul nu putea fi o simplă construcție dreptunghiulară, plină în interior, nici că fațadele monumentului (pe care erau gravate inscripțiile) ar fi depășit înălțimea de 10 m! Monumentul era probabil un *Heroion*, în care au fost depuse urnele celor căzuți pe pământ străin (la nord de Dunăre), posibil și resturile pământești ale aceluia comandant general necunoscut.

XI. *Războiul* (p. 131–141). Evenimentul evocat de inscripția frontală este fie războiul dacic al lui Domitian, fie campania moesică a lui Traian din 101/102 (despre victoria împăratului Traian în Moesia, ἐν Μυσία νείκης: AÉ, 1991,

⁷ Cf. R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 90–91.

1450 = IDRE, II, 370). În amplul său comentariu, N. G. strânge întreaga bibliografie privitoare la războiul dacic al lui Domitian (lăsând să se întrevadă și de această dată preferința sa pentru încadrarea monumentului); dar inscripția de la Puteoli (AÉ, 1941, 73) este dubioasă.

XII. *Monumentul de la Adamclisi și războiul condus de Cornelius Fuscus* (p. 143–167). În legătură cu acest subiect, o discuție aparte este privește itinerariul lui Fuscus în expediția nord-dunăreană: pe valea Oltului (G. Brandis, B. Filov, V. Pârvan, D. Tudor, H. Daicoviciu) sau prin Banat (St. Gsell, L. Homo, R. Vulpe); C. Patsch considera că a trecut pe la Drobeta. Locul bătăliei ar fi fost, după R. Vulpe, la *Tapae*, lângă Poarta de Fier a Transilvaniei. După o cercetare exhaustivă a izvoarelor, N. Gostar ajunge la părerea că Fuscus s-ar fi îndreptat împotriva lui Decebal prin pasul Vâlcan, urmând a trece pe la Bănița spre βασιλεια lui Decebal; aici ar trebui, după acest autor, localizată *Tapae*, iar izolarea și distrugerea armatei romane s-ar fi petrecut undeva în depresiunea Petroșanilor⁸.

⁸ Cu ocazia susținerii tezei, la care am asistat, prof. N. Gostar m-a rugat să scriu procesul verbal. Profesorul D. Tudor s-a opus categoric acestei localizări; atunci N. Gostar a exclamat: „Apoi, domnule profesor, dumneavoastră v-ați luptat o viață cu Daicoviciu pentru localizarea Malvei în Oltenia; de ce nu mă lăsați să cred și eu că poate o să apară o inscripție, care să ne permită a localiza *Tapae* în altă parte?” – spre buna dispoziție a comisiei și auditoriului. Părerea noastră este că toponimul *Tapae* trebuie localizat totuși la Poarta de Fier a Transilvaniei. Dar N. Gostar are probabil dreptate în legătură cu itinerariul parcurs de Fuscus: cum împăratul Domitian își stabilise cartierul la Naissus, Fuscus a trecut probabil pe la Drobeta (aici s-a descoperit un mare castru de pământ, (650 × 576 m; identificat de L. Ferdinand de Marsili și P. Polonic); de aici a trecut prin zona de dealuri a Mehedinților, ajungând la Porceni (aici s-a identificat alt castru cu val de pământ, măsurând 234 × 156 m), pe malul drept al Jiului, de unde pornește drumul spre Pasul Vâlcan (vezi și părerea noastră dintr-un studiu mai vechi, reluat acum în culegerea *Contribuții la istoria Daciei romane*, I,

XIII. *Concluzii* (p. 169–172). Autorul își exprimă convingerea că monumentul a fost ridicat, așa cum comunică inscripția, în memoria preavitejilor bărbați, *fortissimi viri*, căzuți pentru patrie; este vorba, prin urmare de un război câștigat, sub conducerea celor doi guvernatori ai provinciilor Moesia Superior (L. Funisulanus Vettonianus) și Moesia Inferior (M. Cornelis Nigrinus); prin urmare: „Ofițerul, din fruntea listei soldaților căzuți în războiul dacic din anul 86, a fost de rang ecvestru, originar din Pompeii cu noul *domicilium* la Neapolis, fie un *praefectus* al unei unități auxiliare, fie un *praefectus castrorum* al unei legiuni, fie un *praepositus* al unei vexilații; mai dificil s-ar identifica cu însuși Cornelius Fuscus, care nu putea fi originar din Pompeii și în calitatea lui de comandant al cohortelor pretoriene, nu i s-ar fi indicat localitatea natală și localitatea de domiciliu” (p. 171). Cu această concluzie dezarmantă, cercetarea inscripției „altarului funerar” de la Adamclisi nu a înregistrat vreun progres, reprezentând din păcate doar o risipă de erudiție.

Urmează o *Bibliografie selectivă* (p. 177–178; doar o parte infimă din cea la care autorul s-a referit pe parcursul studiului), precum și *Addenda* (p. 175–178, cu trimiteri bibliografice suplimentare la textul cărții; dar trimiterile la pagină sunt cele ale manuscrisului, pe care „editorul” a omis să le coreleze cu pagina tipărită).

În pofida regretelor exprimate, cartea lui N. Gostar reprezintă un util exercițiu epigrafic și istoric; poate că noi descoperiri vor face posibil progresul acestei cercetări.

Constantin C. Petolescu

București, 2007, p. 31–40.). Pe cuprinsul acestui castru s-a descoperit întâmplător, în 1997, un *aureus* din anul 86; alți patru *aurei* au fost descoperiți acum câțiva ani în cursul cercetărilor din castrul de la Răcari (prin urmare, faza cea mai veche a acestui castru poate data din timpul lui Domitian; el a fost refăcut pe timpul lui Traian sau Hadrian, din piatră, ceea ce poate justifica denumirea de *Castra Nova*, care apare în Tabula Peutingeriană). Iordanes ne informează că după dezastrul lui Fuscus, geții (= dacii) au jefuit bogățiile din castrele soldaților (*Getica*, 76: *divitias de castris militum spoliant*); câteva monede au avut șansa să ajungă până la noi.

Alexandru Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane 275–376*, Editura „Cetatea de Scaun”, Târgoviște, 2008, 139 p.

Eruditul și harnicul istoric Alexandru Madgearu, cercetător cu o largă perspectivă asupra istoriei spațiului carpato-dunărean – din antichitatea romană, până în plin ev mediu –, ne prezintă prin această nouă carte o panoramă a evenimentelor militare din spațiul Daciei, în primul secol scurs după abandonarea provinciei romane. Așa cum rezultă chiar din titlu, cuprinderea cronologică ar fi între 276 (anul imediat morții lui Aurelian) și 376 (când, în fața invaziei hunilor, o parte a vizigoților au căutat refugiu în Imperiu). Așa cum indică autorul în *Introducere* (p. 7): „Ceea ce tratăm în această carte nu este istoria romanității nord-dunărene și nici problema continuității de locuire, ci istoria conflictelor care s-au desfășurat în spațiul dacic”.

Totuși, autorul nu respectă întrutotul cadrul cronologic impus, cel puțin pentru evenimentele din perioada de început. Astfel, primul capitol tratează despre *Retragerea armatei romane din Dacia* (p. 9–21). Autorul discută pe larg principalele izvoare privitoare la această problemă: câțiva autori din secolul al IV-lea – Sex. Aurelius Victor, Eutropius, Festus¹, biograful lui Aurelian din *Historia Augusta*, precum și alți doi autori și mai târziu – Orosius și Iordanes. Față de dilema (de fapt: falsa dilemă): când a fost pierdută Dacia, sub Gallienus sau sub Aurelian, autorul este de părere că spre sfârșitul domniei lui Gallienus (în cursul invaziei din 267) s-ar fi petrecut doar o „separare temporară, de scurtă durată a provinciei”; acesta ar fi sensul cuvântului *amissio*. De altfel, încă de pe la 250 s-ar fi produs o scurtare a frontierei romane în sud-estul Transilvaniei (invenție falsă, pusă în circulație de C. Daicoviciu). A. Madgearu nu se poate desprinde de teoria consacrată, anume că Dacia a fost pierdută pe timpul lui Aurelian; autorul are de ales între anul

271 (data tradițional admisă) și anul 275 (teoria emisă de A. Bodor, spre care înclină și A. M.). În realitate, așa cum rezultă din datele concordante ale autorilor antici (fapt admis și de cei mai mulți dintre marii istorici moderni), Dacia a fost pierdută *de facto* sub Gallienus; împăratul Aurelian a recunoscut *de iure* această situație, stabilind legiunile (care deja participau la războiul de la sud de Dunăre împotriva „sciților”) în castrul de la Oescus (legiunea V Macedonica) și Ratiaria (legiunea XIII Gemina); probabil că trupele auxiliare din Dacia fuseseră în bună parte distruse, în cursul atacurilor barbare. Pentru „relocarea” (compară cu *conlocavit* la Iordanes; v. p. 13) unei părți a populației retrase la sud de Dunăre, A. M. invocă situația din castrul de la Costol-*Transdrobeta*, ocupat de o populație civilă (p. 20). Dar o situație asemănătoare se constată și la Drobeta, unde după abandonarea castrului înainte de refacerea constantiniană, se constată un străt de locuire civilă.

Cap. II. *Conflicte la Dunărea de jos în perioada 275–324* (p. 23–35). Autorul rememorează faptul coborârii goților spre spațiul nord-pontic, prin anii 220–230 (care s-a petrecut totuși mai devreme, încă din a doua parte a secolului al II-lea) și crearea culturii Sântana de Mureș – Cerniașov. Lipsa acestei culturi în spațiul Daciei intracarpatică se poate datora pătrunderii dacilor liberi din vest, dar și a carpilor dinspre est; în Banat și la sud de Carpați a avut loc o extindere a autorității romane pe timpul lui Constantin cel Mare. Purtătorii acestei culturi au pătruns în Transilvania de răsărit și în Muntenia numai în a doua jumătate a secolului al IV-lea.

Autorul rememorează și în acest capitol seria atacurilor gotice. Un eveniment important s-a petrecut în 278, pe timpul împăratului Probus, când goții au fost din nou înfrânți și obligați să se supună romanilor (SHA, *Vita Probi*, XVI, 2): *omnes Geticos populos (sic)... aut in deditionem, aut in amicitiam recepit*. Această *deditio*, capitulare fără condiții, s-a impus probabil și

¹ Acest autor (*Festus* din Tridentum), notează A. M., nu trebuie confundat cu *Rufius Festus* (p. 10 cu nota 7); dar chiar și pentru distinsul nostru coleg, obișnuința este a doua natură (vezi p. 12)!

altor barbari, precum bastarnii (transferați în mare parte în Imperiu; vezi *ibidem*, XVIII, 1).

Un alt episod al relațiilor cu lumea barbară s-a petrecut în epoca primei tetrarhii, când se înregistrează încercarea de atragere, împotriva goșilor, a altor populații germanice (vandalii și gepizii). S-au efectuat noi strămutări în Imperiu de populații transdanubiene (bastarni, carpi), iar goșii au fost obligați să accepte un *foedus* – prin care se obligau să devină aliați ai romanilor. În elogiul pentru Constantius Chlorus, din 1 martie 297, se vorbește chiar de o *Dacia restituta*², noțiune geografică diferită de *Gothia* (care continuă a fi cea de la nordul Mării Negre).

În general, goșii au rămas liniștiți, intervenind totuși în conflictul dintre Constantin și Liciniu (ultima dată în bătălia de la Chrysopolis, în 324). În anul 323 s-a produs o invazie a sarmaților, conduși de regele Rausimodus (Zosimos, II, 21), respinsă de Constantin, care a trecut Dunărea și i-a învins „lângă o colină acoperită de păduri dese”. După Anonymus Valesii (IV, 21), invadatorii au fost goți, motiv pentru care Rausimodus a fost considerat got. A. M. consideră că acest nume ar fi o formă (alterată) a celui al regelui sauromat Rhadamsadios. După părerea noastră, pe locul

² Cu privire la această expresie, remarcăm interpretarea autorului, care ni se pare cel puțin bizară: „Se poate considera că afirmația panegiristului exagerează consecințele campaniei la nord de Dunăre, dar mai este posibilă o interpretare a expresiei *Dacia restituta*. Fiindcă ea poate fi tradusă și *Dacia restituită*. Restituită cui? Ne putem gândi că autorul i-a avut în vedere pe acei provinciali lăsați pe loc de Aurelian, eliberați de sub stăpânirea vremelnică a barbarilor care îi invadaseră. Dacă ținem seama de celălalt pasaj din panegiric, putem ajunge la concluzia că acești barbari erau carpii, nu goșii. Am văzut în capitoul precedent [p. 20] că, în traducerea pasajului din Eutropius efectuată de Traian Diaconescu, Dacia a fost lăsată provincialilor de către Aurelian. În consecință, restituirea Daciei însemna revenirea la această situație” (p. 31). Pasajul la care se referă este de fapt din *Historia Augusta (Vita Aureliani, 39, 7; corect citată la p. 20)*, dar traducerea invocată și interpretarea sunt incorecte.

victoriei, Constantin a construit, spre amintire, o cetate cu numele *Daphne* (precum Traian altădată, când a întemeiat Nicopolis-ad-Istrum).

Cap. III. *Fortificații romane menținute la nord de Dunăre după 275* (p. 37–50). După autor (p. 37), „este de la sine înțeles că replierea frontierei Daciei [sic!] pe linia Dunării a presupus de la bun început menținerea sau construirea unor capete de pod la nord de fluviu, în Banat și Oltenia”. Autorul ia în considerație castrele de la Pojejena, Drobeta (dar cercetările arheologice au arătat că, după o mare distrugere, probabil cea din 267, se constată un nivel de locuințe, unele situate oblic față de planimetria castrului), Sucidava (dar această fortificație nu era un castru; ea a fost ridicată probabil odată cu podul). Realități arheologice sunt un număr important de fortificații de tip *quadriburgium*, doar o parte dintre ele cercetate mai amănunțit (Gornea, Orșova-*Dierna*, Hinova). Castrul de la Mehadia a fost reocupat abia odată cu recucerirea constantiniană; la fel probabil și cel de la Puținei (la est de Drobeta). Este posibil să fi fost ocupate și alte castre – precum cel de la Tibiscum sau cel de la Slăveni (aici, în edificiul comandamentului, s-a amenajat o biserică creștină, sub altarul căreia a fost amenajată o criptă cu oasele unui martir).

Localizarea cetății *Dafne* (Ammianus Marcellinus, XXVIII, 5, 2–3; vezi și Procopius din Caesarea, *De aedificiis*, IV, 7, 7: *Δάφνη*) la Grădiștea de la sud-est de Ulmeni nu se bazează pe elemente sigure; sigură este doar mențiunea lui Procopius, care afirmă că se afla în fața cetății *Transmarisca*. Acest toponim (cf. *Transalba, Transdierna, Transdrobeta*) ar arăta că are un reper de la nord de Dunăre: *marisca* (acest cuvânt poate însemna un loc mlăștinos, cu păpuși; cf. cuvântul latinesc, care înseamnă „smochină mare (de proastă calitate)”, dar are și alte sensuri peiorative); nu poate fi numele Argeșului, cum s-a afirmat uneori (vezi D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, p. 451). În ceea ce privește momentul ridicării cetății, autorul consemnează (p. 44): „S-a presupus că victoria comemorată a fost cea contra lui Rausimodus, în 323; dar considerăm că acordarea unei asemenea denumiri nu poate fi

legată decât de un eveniment cu semnificații mult mai importante”; dar δάφνη „laur” se acorda pentru o victorie mai puțin importantă (vezi Suetonius, *Domitianus*, VI, 1).

IV. *Conflicte la nordul Dunării de jos în perioada 328–359* (p. 51–58). Principalul eveniment a fost războiul contra goșilor conduși de Ariaricus; înfrânți, au recunoscut supremația romană, prin încheierea unui nou (?) *foedus*. A. M. afirmă (p. 53): „Goșilor le-a fost recunoscută stăpânirea asupra regiunilor din Moldova și Muntenia unde se instalaseră (*Gothia*), cu condiția respectării păcii”; dar în Muntenia de răsărit și sudul Moldovei se aflau taifalii (Ammianus Marcellinus, XXI, 3, 1, arată că valul lui Athanaric a tăiat în două ținutul taifalilor). Luptele cu sarmații ocupă un loc important în istoria evenimentelor din perioada menționată, terminate cu victoria romană și impunerea unui rege filoroman, pe nume *Zizais*³.

Între titlurile triumfale ale lui Constantin cel Mare, se menționează și cel de *Dacicus Maximus*⁴; el reflectă probabil o realitate: recucerirea unei părți din Dacia (a se compara cu titlul *Dacicus* al lui Traian după războiul din 101/102).

V. *Ripa Gothica* și *Gothia* (p. 59–64). Denumirea *Gothia* apare pentru prima dată în inscripția lui Aurelius Gaius (AÉ, 1981, 777; IDRE, II, 384), dar ea privește încă ținuturile de la nordul Mării Negre și nordul gurilor Dunării (vezi dimpotrivă Panegiricul din 297, care vorbește de *Dacia restituta*). De asemenea, denumirea de *ripa Gothica* nu acoperă o realitate (izvorul, Anonymus Valesii, este mai târziu decât evenimentul consemnat). Cât privește limita stăpânirii romane revenite la nord de Dunăre, aceasta nu poate fi „Brazda lui Novac (de Nord)”; ca o soluție de compromis, A.M.

³ Autorul combate pe bună dreptate părerea că acest nume ar fi de origine dacică; dar greșește când afirmă că *Zia* (nu *Ziais*), soția regelui *Pieporus* al costobocilor, ar fi fost tot sarmată (vezi CIL VI, 1801 = ILS 854 = IDRE I, 69, r. 4, unde se afirmă clar că era *Daca*!).

⁴ Vezi D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*², Darmstadt, 1996, p. 302.

consideră că „valul a fost refolosit cu funcție de linie de demarcație după ce Constantin cel Mare i-a supus pe goși în 332”.

VI. *Războiul romano-gotic din 367–369* (p. 65–76). De reținut aici discuția în legătură cu *montes Serrorum* (Ammianus, XXVII, 4, 3); după autor, derivat de la un ethnonim sarmatic (vezi și I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*², 1967, p. 121).

VII. *Războiul civil din Gothia și atacul hunilor* (p. 77–84); se prezintă evenimentele care sfârșesc cu trecerea unei părți a vizigoșilor la sud de Dunăre; evenimentele prilejuiesc autorului o amplă discuție de geografie istorică (între altele, despre *Caucalandensis locus*, ținut de la curbura Carpaților, menționat de Ammianus: XXXI, 4, 13). Pentru problema venirii hunilor în valuri, se poate menționa încă Ptolemeu (*Geogr.*, III, 5, 10), care îi amintește pe huni în zona de la nord de Munții Caucaz

VIII. *Forme de apărare în Dacia post-romană* (p. 87–90). În legătură cu lipsa mențiunii populației daco-romane în izvoare, autorul explică: „Motivul este neparticiparea ei la conflictele care au fost înregistrate de aceste surse, care oricum sunt sărace” (p. 87). O mențiune există totuși, chiar dacă mai târzie: istoricul Zosimos (IV, 34) arată că, în anul 381, împăratul Theodosius a respins peste Istru o invazie a carpodacilor, amestecați cu huni.

Arheologic, nu se constată lucrări defensive în cursul acestui secol; autorul menționează doar fortificarea amfiteatrului de la Ulpia Traiana, ale cărui intrări au fost blocate. Dar asemenea lucrări se constată și la diferite castră, între ale căror ziduri populația autohtonă a căutat protecție (vezi și p. 88, unde A. M. respinge unele exagerări în această privință); unele forme de apărare locală au existat până la invazia hunilor. Autorul explică în acest fel, pe bună dreptate, perpetuarea în limba română a unor termeni militari de origine latină.

Cartea se încheie cu o concluzie asupra romanității nord-dunărene în secolul parcurs de această investigație istorică, încheind cu promisiunea unei alte cărți:

„Primul secol care a urmat după retragerea armatei și administrației romane din Dacia a fost pentru locuitorii ei o perioadă de tranziție, în

care protecția Imperiului s-a făcut simțită în anumite zone și în anumite momente, dar în care a început și evoluția pe o cale diferită față de romanitatea sud-dunăreană. Destul de ferit de atacuri în decursul acestui secol, teritoriul fostei provincii va fi însă afectat apoi de dominațiile succesive ale hunilor, gepizilor și avarilor. În volumul care va continua expunerea istoriei militare a Daciei post-romane vom studia perioada dintre invazia hunilor și abandonarea frontierei dunărene, care s-a petrecut în jurul anului 614⁷.

În încheiere sunt prezentate abrevierile utilizate în note (p. 91–92), bibliografia (p. 93–102: reviste, studii), ilustrația (desene: hărți și planuri, 9 fig.), un amplu rezumat în limba engleză (p. 116–130) și *index* (p. 131–139: izvoare; persoane și etnii; denumiri geografice; unități militare; autori moderni – după notele de subsol).

Constantin C. Petolescu

Ilyan Boyanov, *Rimskite veterani v Dolna Misija i Trakija (I – III v.). The Roman Veterans in Lower Moesia and Thrace (1st-3rd)*, Editura Avalon, Sofia, 2008, 447 p., 17 hărți, în text.

Interesul în privința studierii armatei romane din provinciile situate în zona Dunării de Jos a crescut în ultimii ani, mai ales în țările care se suprapun din punct de vedere geografic cu provinciile Moesia Superior și Inferior, Dacia și Thracia, adică Serbia, Bulgaria și România, dar nu numai. Între aceste preocupări studiul veteranilor armatei romane a atras pe specialiști, după cum o demonstrează lucrarea unei cercetătoare din Serbia, Snežana Ferjančić, ce studiază impactul așezării veteranilor în zona provinciilor Balcanice¹ sau lucrarea cercetătorului polonez K. Królczyk, ce adună inscripțiile veteranilor din provinciile danubiene ale Imperiului Roman². Lucrarea de față, ce tratează problema veteranilor armatei romane proveniți din unitățile staționate în provinciile Moesia Inferior și Thracia sau din alte unități, din alte provincii, care s-au retras după satisfacerea stagiului militar în această zonă (legionari, membri ai unităților staționate la Roma sau în flotele pretoriene, membri ai

trupelor auxiliare sau ai flotei dunărene), se încadrează în aceeași serie. În aceste condiții, lucrarea istoricului bulgar suprapune parțial subiectele abordate de S. Ferjančić și de K. Królczyk, dorindu-se a fi o sinteză și un stadiu al cercetării, în același timp.

Lucrarea începe, după ce se prezintă un sumar stadiu al cercetării (p. 9-32), cu un excurs inutil asupra începuturilor de așezări de veterani, mai ales în condițiile răboaielor civile de la Roma, din secolul I a. Chr. (p. 33-70). Având în vedere faptul că lucrarea se adresează specialiștilor, marea lor majoritate deja familiarizați cu aceste probleme, un astfel de excurs ar fi putut fi redus la un minim necesar.

Următorul capitol studiază, oraș de oraș și în teritoriile acestora, așezarea veteranilor, la Oescus (p. 73-88), Novae (p. 89-98), în zona dintre Iatrus și Durostorum (p. 98-100), Durostorum (p. 100-107), în zona dintre Durostorum și Troesmis (p. 107-114), Troesmis (p. 114-122), în zona dintre Troesmis și Delta Dunării (p. 122-123), și, în sfârșit, orașele situate în interiorul provinciei, Montana (p. 123-127), Abritus (p. 127-130) și Nicopolis ad Istrum (p. 147-154). Descoperirile de inscripții, care menționează veterani, provenite din mediul rural, sunt apoi prezentate tot pe baza unui criteriu geografic, teritoriul dintre Lom și Ogosta (p. 131-137), teritoriul dintre Iskăr și Vit

¹ *Settlement of Legionary Veterans in Balkan Provinces. I – III Century A. D.*, Belgrad, 2002 (în sârbo-croată, cu rezumat în limba engleză).

² K. Królczyk, *Tituli veteranorum. Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches*, Poznan, 2005,

(p. 137-142), teritoriul dintre Osăm și Jantra (p. 142-147), zona de interior a Dobrogei (p. 157-163), precum și țărmul de V al Mării Negre (p. 163-174).

Aceeași structură are și capitolul dedicat provinciei Thracia: Serdica (p. 184-191), Pautalia (p. 191-194), Philippopolis (p. 194-203), Augusta Traiana (p. 204-208), Cabyale (p. 208-216), Deultum (p. 216-224), Hadrianopolis (p. 224-230) și Apri (p. 227-229). Dintre acestea se disting cele două colonii de veterani, *colonia Flavia Pacis Deultensium*, fondată de Vespasian cu veteranii din legiunea VIII Augusta (CIL VI 31962) și *colonia Claudia Aprensis*, ce datează din epoca împăratului Claudius (p. 413, nr. 306). Spre deosebire de Moesia Inferior, unde doar *colonia Ulpia Oescensium* este o colonie de veterani, fondată de Traian cu veteranii legiunii V Macedonica, după sfârșitul războiului dacic. Autorul consideră, însă, că de fapt *colonia Oescus* s-ar fi dezvoltat din *canabae*-le legiunii V Macedonica, identificate de autor, pe baza descoperirilor funerare, între castrul legiunii și una din necropolele din apropiere, la Prez Livada. O astfel de reconstituire este însă greu de acceptat, având în vedere faptul că nu se cunoaște o fază de municipalizare anterioară coloniei, fapt ce pare a fi regula în zona danubiană a Imperiului, cel puțin până în epoca Severilor. Mai mult decât atât, un argument în favoarea unei colonii de veterani ar putea fi și informațiile privind decorarea legatului legiunii V Macedonica în războiul dacic al lui Traian³. Această decorare ar putea fi un argument decisiv pentru a susține o implicare totală a legiunii V Macedonica în operațiunile militare de la N Dunării. Ca urmare a modului în care soldații acestei legiuni s-au comportat cu această ocazie, Traian ar fi putut lua decizia să așeze pe veteranii acestei legiuni la Oescus, după mutarea legiunii la Troesmis. Acest lucru nu ar fi însemnat automat deposedarea de pământ a veteranilor, sau a urmașilor acestora, atestați în

³ IDRE I 101; Fl. Matei-Popescu, în *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 291-293.

zona Oescus încă din epoca pre-flaviană. Apartenența veteranilor din epoca traianică și a urmașilor acestora la tribul *Papiria*, tribul lui Traian, este un alt argument important pentru existența unei deducții de veterani la Oescus⁴.

Următorul capitol propune o analiză diacronică, pornind de la epoca iulio-claudiană și mergând până la epoca lui Dioclețian (p. 239-250), și o analiză socială a rolului veteranilor în viața civilă a celor două provincii (p. 250-275). Capitolul urmat apoi de concluzii generale ale lucrării, atât în limba bulgară, cât și în limba engleză (p. 289-312). Lucrarea se încheie cu un catalog epigrafic, foarte puțin comentat (p. 313-415), un index general (p. 417-431) și bibliografie (p. 434-447). Deplângem lipsa unei traduceri în limba engleză, atât a cuprinsului, cât și a explicației hărților din volum, fapt ce ar fi facilitat accesul și celor mai puțin familiarizați cu limba bulgară. Din câte am putut constata, rezumatul în limba engleză este traducerea concluziilor lucrării, din varianta în limba bulgară.

După cum se poate observa din structura prezentată mai sus, avem de a face cu o lucrare de compilație, care se bazează în cea mai mare parte pe literatura bulgară și parțial pe cea străină. Din acest punct de vedere, recomand consultarea lucrării mai ales ca un stadiu al cercetării din Bulgaria asupra subiectului. Din păcate, după cum se va vedea mai jos, partea care ar fi putut fi cea mai interesantă, permițând cercetătorilor o informare rapidă, adică catalogul epigrafic, este o încercare mai puțin reușită.

În catalogul epigrafic sunt preluate necritic lecturile din CIL III, ILB, IGB, ISM, AnnÉp sau cele ale primilor editori ale inscripțiilor. Din păcate și aici autorul păcătuiește prin trimerile unilaterale, în unele cazuri, doar la lucrările mai vechi ale lui B. Gerov⁵, nementionându-se

⁴ Vezi și R. Cîrjan, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Cluj-Napoca, 2010 (Bibliotheca Ephemeris Napocensis 7), p. 88-89.

⁵ B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana ot Avgust do Hadrian*, Godišnik na Sofiiskaja Universitet, Istoriko-Filologičeski

trimitere la CIL III, chiar dacă unele corectate de Gerov. În alte cazuri, este menționată trimiterea la primul editor, dar nu mai este menționată trimiterea la unul dintre corpora de inscripții, cum este cazul inscripției descoperite la Noviodunum, în care este menționat un prefect al flotei dunărene, *Postumus*, din a doua jumătate a secolului al III-lea, unde sunt diferențe destul de importante de lectură între cele două publicații⁶. De asemenea, diversele atribuiri etnice pe care autorul le face pe baza inscripțiilor și a comentariilor editorilor sunt în general depășite, autorul dovedind necunoașterea literaturii ulterioare. Spre exemplu, cele două atestări ale numelui *Damanaeus* (*T. Aelius Damanaeus*, p. 356, nr. 113, Abritus; *Damanaeus Amazeni*, p. 407, nr. 284, Cabyle), printre veteranii din Moesia Inferior. Numele este considerat un nume de origine tracică sau celtică, deși s-a dovedit între timp că avem de a face cu un cognomen de tradiție daco-moesică⁷. Lipsa unei verificări sumare a putut duce, de asemenea, la apariția unei trupe total necunoscute în transcrierea diplomei de la Palamarcia (p. 354-355, nr. 110; RMD I 39): *(ala) I Cl(assica) Gal(lica) Cap(italis)*. Este evident vorba de mult mai cunoscuta *(ala) Cl(audia) Gal(lorum) Cap(itoniana)*, staționată, din vremea lui Hadrian, în Dacia Inferior. Tot pe seama lipsei unei verificări se pot pune și atribuiri greșite de inscripții unor anumite situri, cum este cazul inscripției lui *L. Campanius Verecundus, veteranus signifer legionis IIII Scythicae* și *centurio cohortis (I) Cisipandensium*, descoperită la *Ruginium* (Italia, Regio X) și nu la Histria, după cum apare în catalogul autorului

(p. 378-379, nr. 185). De asemenea, prin sondaj, am descoperit absența unor inscripții din catalog. Lipsește, spre exemplu, diploma militară, acordată lui *Zurazis Decebalis f., Dacus*, ce servise în flota de la Ravenna și apoi în legiunea II Adiutrix și care a fost lăsat vatră la 26 februarie 70⁸. În catalog nu găsim, de asemenea, inscripția veteranului *T. Aelius Mucatralis, veteranus alae I Flaviae Gaetulorum*, descoperită la Histria, și care datează din anul 152 (*Glabrione et Homullo cos.*)⁹. Și în ultimul rând, pentru a nu lungi lista de exemple, lipsește inscripția lui *C. Valerius Longinus, veteranus ex imaginifero*, descoperită la de la Novae, împreună cu *...Valens, veteranus ex custode armorum*, cu ocazia refacerii unui edificiu de cult. Inscripția ar putea data din timpul domniei lui Severus Alexander¹⁰. După cum se poate observa, inscripțiile care lipsesc din catalog au fost publicate după momentul publicării principalelor corpora din inscripții, dovedind faptul că autorul a rămas la acest nivel de informare.

Din păcate, având în vedere minusurile evidențiate mai sus, toate identificate prin sondaj, lucrarea lui I. Boyanov, deși ambițioasă ca proiect, este mai puțin reușită ca rezultat. Aceasta trebuie consultată cu precauție, simțindu-se nevoia unor verificări suplimentare, întrucât oricând pot apărea omisiuni sau piste greșite spre care sunt împinși cititorii.

Florian Matei-Popescu

Fakultet 45, 1948-1949, p. 4-91; idem, *Romanismăt meždu Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki*, Godišnik na Sofijskaja Universitet, Istoriko-Filologičeski Fakultet 47, 1953 (1950-1952), p. 17-409.

⁶ Al. Barnea, *Dacia*, N. S. 19, 1975, p. 258-261; ISM V 281 (MNA L 968).

⁷ D. Dana, *ZPE* 143, 2003, p. 172-173; idem, *Fl. Matei-Popescu*, *Chiron* 39, 2009, p. 225.

⁸ N. Sharankov, *Archaeologia Bulgarica* 10, 2006, 2, p. 37-46.

⁹ Al. Suceveanu, *Pontica* 31, 1998, p. 109-114, nr. 1 = *AnnÉp* 1998, 1148.

¹⁰ *AnnÉp* 2004, 1244 = E. Bunsch, J. Kolendo, J. Żelazowski, *ArchWarszawa* 54, 2003, p. 43-64 (p. 50-56, nr. 2) = *AnnÉp* 1966, 347 (partea dreaptă a inscripției).

Ioana A. Oltean, *Dacia. Landscape, Colonisation and Romanisation*, Routledge, Londra-New-York, 2007, I-XII + 248 p., 78 fig. în text.

Această lucrare, apărută la prestigioasa editură Routledge, în seria *Routledge Monographs in Classical Studies*, este varianta publicată a unei teze de doctorat, susținute la Universitatea din Glasgow sub conducerea prof. William S. Hanson. Este împărțită în șase capitole mari, după cum urmează: 1. *Introduction*, p. 1-25; 2. *The Dacian Heartland*, p. 26-40; 3. *The Historical Setting*, p. 41-59; 4. *Settlement and Society in the Late Pre-Roman Iron Age*, p. 60-118; 5. *The Roman Social Landscape*, p. 119-206; 6. *The Romanisation of the Landscape*, p. 207-227. La rândul lor, cele șase capitole sunt divizate în mai multe subcapitole. De asemenea, lucrarea este precedată de o listă a figurilor, p. VI-X, și de cuvintele de mulțumire adresate celor care au avut un rol important în finalizarea acestui proiect, p. XI-XII. La sfârșit este prezentă o listă bibliografică, p. 228-239, și un index general, p. 240-248.

Este vorba de o lucrare unică în peisajul studiilor dedicate cercetării civilizației romane în Dacia. Sub influența școlii anglo-saxone, autoarea propune o abordare diferită, ce are la bază arheologia mediului înconjurător (archaeology of landscape), cu cele două componente ale sale: „social landscape” și „geographic landscape”. Câteva din premisele teoretice au fost deja avansate într-un volum în care au fost publicate actele unei conferințe asupra Daciei romane, ce a avut loc la Glasgow în anul 2001¹. Această metodă a permis autoarei să urmărească impactul pe care integrarea spațiului dacic în civilizația romană l-a avut asupra societății autohtone și asupra modelelor de organizare a spațiului de locuit și a așezărilor. Baza practică a acestui model de cercetare a constituit-o recunoașterea aeriană („aerial reconnaissance”). Un proiect în acest sens a fost dezvoltat de prof. W. S. Hanson și de autoare, în partea de Vest a Transilvaniei, între anii 1998-

2004, proiect ce a generat un număr important de fotografii aeriene și hărți. Avantajele acestei metode non-invasive sunt evidente. Pe lângă totala ei non-distructivitate, ea permite identificarea unor situri arheologice, până acum cu totul necunoscute, unele dintre ele vizibile la suprafață, dar cele mai multe vizibile doar sub forma unor urme în culturile agricole („cropmarks”). Cu toate că metoda fotografiei aeriene nu este cu totul nouă în România, aici fiind de amintit contribuțiile lui Al. S. Ștefan² și, mai ales, I. Bogdan-Cătănicu³, este pentru prima dată când ea este aplicată cu precădere siturilor cu un caracter civil, iar „cropmark methodology” nu a fost folosită până în momentul dezvoltării proiectului mai sus menționat (p. 14). Zona geografică asupra căreia s-a concentrat proiectul a fost zona de S-V a Transilvaniei, mai ales cursul mijlociu al Mureșului și Țara Hațegului, considerată a fi inima, atât a regatului dacic, cât și a provinciei romane Dacia (p. 15).

Cu toate că zona destinată investigației, introducerea istorică este mult mai amplă, ea cuprinzând o privire generală asupra istoriei întregului spațiu locuit în antichitate de geți sau de daci, inclusiv Dobrogea. Măcar ultimul spațiu ar fi putut fi exclus din această prezentare, atâta timp cât Dobrogea a făcut tot timpul parte din altă provincie, și anume Moesia Inferior. De asemenea, o prezentare istorică asupra Daciei pre-romane și care să înceapă cu Hecateu și Herodot este ușor excesivă, atâta timp cât legăturile dintre geți din vremea celui din urmă și dacii secolelor I a. Chr. - I p. Chr. nu sunt, în opinia mea, foarte clare. Mai mult decât atât, spre exemplu, legătura regelui Burebista (la

¹ W. S. Hanson, I. P. Haynes (ed.), *Roman Dacia: the Making of a Provincial Society*, JRA Supplementary Series 56, Portsmouth, Rhode Island, 2004.

² A. S. Ștefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan: architecture militaire, topographie, image et histoire*, Collection de l'École Française de Rome, 2005.

³ I. Bogdan-Cătănicu, *Evolution of the System of Works in Roman Dacia*, BAR IntSer 116, Oxford, 1981; eadem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman. Sec. I-III p. Chr.*, Alexandria, 1997.

p. 48, dintr-o evidentă greșeală de frapă, anii de domnie ai acestuia apar sub forma „between the early 1980s and late 1940 BC”, fiind vorba bineînțeles de anii 80²-40⁷ a. Chr.) cu zona directă de investigație a autoarei nu este un fapt unanim acceptat de specialiști (fapt amintit pe scurt de autoare la p. 58), nu puțini fiind cei care susțin că aria de acțiune a acestuia s-a aflat undeva în afara zonei Sarmizegetusei dacice, fie la Popești, jud. Argeș, fie chiar undeva în Dobrogea. Sau identitatea Diurpaneus-Decebalus, respinsă de marea majoritate a cercetărilor, dar implicit acceptată de autoarea (p. 50). De asemenea, pretinsa continuare a cultului lui Zalmoxis în epoca premergătoare cuceririi romane nu este probabil decât o preluare necritică a informațiilor mai vechi, din vremea lui Herodot, de către autorii greco-romani din secolele I a. Chr.-I p. Chr.⁴ Aceste dezbateri istoriografice și-au găsit puțin loc în această introducere, fiind preferată o abodare mai întinsă cronologic, dar mai puțin problematizată. Totuși nevoia unei introduceri istorice mai ample din punct de vedere cronologic se poate explica în contextul britanic, unde cunoștințele legate de acest spațiu nu sunt un lucru evident, din motive lesne de înțeles (probabil aceluiași context și cererilor editurii i se pot imputa și lipsa diacriticelor la scrierea numelor de origine română sau de altă origine, e. g. Tara Hațegului sau La Tene, *passim*, în loc de Țara Hațegului și La Tène).

Părțile cele mai importante, practic baza acestei lucrări, sunt cele două capitole dedicate societății dacice și modelelor de așezări din epoca pre-romană (p. 60-118) și transformărilor din epoca romană (p. 119-206). În capitolul dedicat epocii pre-romane, autoarea preia, cu unele priviri critice, modelul și tipologia lui K. Lockyear, în ceea ce privește așezările⁵, distingând între așezările rurale fără nici o urmă de împrejmuire (1), așezările cu fortificații de alt

tip decât așa numitul *murus Dacicus* (2) și cetățile și așezările din Munții Orăștie. Această tipologie reliefează astfel, în opinia autoarei, caracterul unic al ariei din Munții Orăștie (p. 60-62). Pentru zona geografică aflată în discuția autoarei, aceasta observă că în literatura de specialitate au fost luate în considerare aproximativ 146 de așezări, iar în alte 72 de puncte au fost descoperite diverse artefacte, în cea mai mare parte ceramică și descoperiri monetare (p. 63-64 și fig. 4.1). Dintre acestea, pe baza analogiilor cu alte zone geografice, Britannia, Gallia sau Pannonia, autoarea propune un număr 20 de așezări de mai mare întindere, cu mai multe locuințe („aggregated settlements”), tip de așezare ce pot fi definite eventual ca sate (p. 65-74) și 80 de așezări individual („individual settlements”; „individual homesteads (*farms*)”, p. 74-76). Pe lângă acestea, turnurile locuințe sunt tratate separat, ca un tip de locuire particular. În general, acestea erau studiate în legătură strânsă cu așezările fortificate, dar autoarea aduce argumente puternice în favoarea includerii acestora printre tipurile de locuire cu caracter civil („One of the strongest arguments against a purely defensive purpose for the stone towers is that in a considerable number of cases there were adjacent structures indicating more extensive ancillary settlement. If the stone towers had a military role, such ancillary buildings would have prove a hindrance to effective defence and the presence of short-term, perhaps only occasional, garrisons would have been less conducive to the emergence of some kind of civilian settlements outside”, p. 79). Concluzia care se desprinde avantajează o analiză din perspectiva unui statut social diferit, eventual mai ridicat, etalat și exprimat printr-un tip de arhitectură specifică („display of social status”) sau, folosind cuvintele autoarei: „an architectural reflection of the social attitude of the elite” (p. 80). În ceea ce privește așezările fortificate, mai ales cele din zona Munților Orăștie, autoarea prezintă numeroase argumente, prin care acestea pot fi incluse într-un tip de așezare proto-urbană, cu un centru și cu o arie de locuire mult mai întinsă. Prezența unor clădiri folosite la stocarea unei cantități importante de grâne, mult peste necesarul estimat al fortificației în sine, s-ar putea transforma într-un

⁴ Vezi acum studiul extins al lui D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorie despre un zeu al pretextului*, Iași, 2008, p. 31-123.

⁵ K. Lockyear, în W. S. Hanson, I. P. Haynes (ed.), *Roman Dacia: the Making of a Provincial Society*, JRA Supplementary Series 56, Portsmouth, Rhode Island, 2004, p. 33-74.

argument care să susțină ideea conform căreia așezarea fortificată se afla în centrul unei arii de locuire de o mai mare întindere.

Cucerirea romană a adus schimbări fundamentale, atât în modelele de locuire a spațiului, cât și în sistemul de agregare socială. Prezența foarte evidentă, atât arheologic, cât mai ales epigrafic, este cea a coloniștilor, din diverse zone ale lumii romane, și a veteranilor. Din punct de vedere epigrafic, s-a putut observa lipsa numelor de origine dacică, cu o singură excepție, *Decebalus Luci* de la Germisara⁶. Mai mult decât atât, spre deosebire de alte zone din zona Occidentală a Europei, intrate în Imperiul Roman, cum ar fi Hispania, Gallia sau Britannia, nu există elemente care să susțină perpetuarea unei elite autohtone în epoca romană (sau ele așteaptă încă a fi identificate). Din punct de vedere arheologic, marea majoritate a cercetătorilor au plecat de la premisa unei continuități a elementului autohton în epoca romană, cu argumente cel puțin discutabile. Autoarea încearcă să ofere câteva răspunsuri, continuând analiza, atât a modelelor de locuire, cât și a landscape-ului social, din epoca provinciei Dacia. Astfel, din punctul de vedere al tipurilor de așezări, autoarea distinge între așezări individuale, *villae rusticae* sau „homesteads” (p. 120-143), sate (p. 143-150), târguri („small towns”, la care sunt incluse și așezările de tip *vici militares*, p. 150-164) și orașe (*coloniae* și *municipia*, p. 164-175). Așezările de tip rural se află, în cea mai mare parte, în imediata apropiere a așezărilor urbane, aceeași realitate fiind observabilă și în ceea ce privește așezările individuale, mai ales *villae rusticae*, dar cu o preferință a acestora din urmă pentru teritoriile orașelor mari, cum ar fi Ulpia Traiana Sarmizegetusa sau Apulum (p. 175-179). Autoarea observă, de asemenea, că aproape toate orașele și așezările importante din zona luată în discuție se află în zonele joase, arii cu zone agricole importante, deși criteriul apropierei de marile axe de comunicații ale provinciei, mai ales axa S-N, nu poate fi ignorat. Din această analiză devine evident, ceea ce părea a fi doar o impresie, și anume insuficiența documentare a zonelor rurale de locuire ale provinciei.

Principala cauză este aplecarea arheologiei postbelice din România spre cercetarea orașelor și a sistemului de fortificație al provinciei, și ignorarea, chiar dacă nu totală (mai ales structurile de tip *villae rusticae*), a așezărilor cu caracter rural. Privilegierea studiului elementelor mult mai vizibile din punct de vedere arheologic se poate explica prin dorința arheologilor de a avea rezultate rapide și, eventual, spectaculoase (după expresia autoarei, cu referire la *villae rusticae*: „Villa sites of Dacia have looked disappointingly poor to most scholars of the subject (including their excavators!)”, p. 201). Una din concluziile autoarei referitoare la *villae rusticae* merită a fi menționată, întrucât este cu totul deosebită de ceea ce se credea până acum. Aceasta observă anumite asemănări între tipurile de locuințe din epoca dacică și vilele rustice din epoca romană, ceea ce ar duce la concluzia existenței unor „pre-Roman roots for the villa houses in Dacia, like in the western part of the Empire” (p. 205-206).

În ultimul capitol, cel care se ocupă de romanizarea spațiului, autoarea prezintă câteva din concluziile ce emerg din studiul separat a realităților pre-romane și romane. Astfel, din punctul de vedere al tipului de așezări, se poate observa dispariția totală, chiar prin distrugere provocată a zonelor de locuire ale elitelor anterioare cuceririi, așezările fortificate și turnurile locuințe. De asemenea, elementul cel mai vizibil este apariția urbanismului de tip roman, cu o diversificare mult mai largă, atât din punct de vedere economic, cât și din punctul de vedere al statului. Paralel cu urbanizarea de tip roman, se poate observa o creștere considerabilă a densității locuirii și a populației, în comparație cu epoca anterioară, fiind estimată prezența a aproximativ 270 de așezări, în aria investigată, spre deosebire de aproximativ 140 de așezări în epoca pre-romană. Autoarea consideră că există o anume continuitate în folosirea unui spațiu anume, precum și transmiterea unor caracteristici arhitectonice din perioada pre-romană în epoca romană. Totuși, trebuie observat că acestea sunt departe de a fi argumente decisive, cu toate că analiza autoarei este de departe cea mai complexă de până acum.

Un întreg sub-capitol este dedicat impactului armatei romane asupra landscape-ului geografic

⁶ AnnÉp, 1992, 1483; ILD 325.

și social al provinciei. Multă vreme, provincia Dacia a fost considerată ca fiind o provincie militară. Această prezumție avea la bază concentrarea cercetărilor arheologice asupra sistemului defensiv al provinciei. Autoarea, sub influența unor abordări mai noi, înclină să reducă semnificativ rolul armatei romane în urbanizarea provinciei. Din ceea ce părea a fi un rol decisiv, se consideră acum că armata și veteranii au jucat un rol important, dar în congruență și cu alte elemente. Totuși, nu poate fi trecut cu vederea faptul că orașele dezvoltate spre exemplu la Apulum, atât cel dezvoltat din așezarea civilă, cât și cel dezvoltat din *canabae*-le legiunii XIII Gemina, sunt consecința directă a prezenței legiunii. În aceste condiții, comparând situația Daciei cu cea a Moesiei Inferior spre exemplu, unde cu excepția municipiului Tropaeum Traiani și a orașelor grecești, centrele urbane ale provinciei sunt toate dezvoltate în strânsă legătură cu factorul militar prezent în acea zonă, se pare că în provinciile din zona danubiană factorul militar este prezența romană cea mai vizibilă. Ea pare a se substitui unui element autohton foarte puternic, sesizabil în provinciile vestice ale Imperiului, mai ales în Hispania și în Gallia, dar care lipsește sau este foarte slab reprezentat în cele două Moesii și în Dacia.

În concluzie, lucrarea Ioanei A. Oltean este una dintre cele mai interesante analize ale civilizației romane în Dacia din ultimii ani. Noutatea abordării teoretice sau a metodei folosite și, mai ales, rezultatele obținute sunt principalele câștiguri ale acesteia. Astfel autoarea a reușit să pună la dispoziția tuturor cea mai completă harta arheologică a epocii romane din zona de S-V a Transilvaniei. De asemenea, a corectat și lărgit considerabil multe din planurile diverselor așezări, cum ar fi cazul Miciei (p. 157, fig. 5.28), Cigmău-*Germisara* (p. 158, fig. 5.29) sau cazul castrului Războieni și a vicusului militar adiacent (p. 159, fig. 5.30). În cazul vilelor rustice, până la momentul acestei lucrări erau doar nouă cunoscute în aria cercetată, în acest moment autoarea a identificat cel puțin 24 de structuri ce pot fi asimilate unor *villae rusticae* (p. 122, fig. 5.2 și p. 128, fig. 5.8). Pe baza fotografiilor aeriene, autoarea a reușit să propună planuri pentru mai multe așezări rurale, cum ar fi cazul așezării de la Vințul de Jos (p. 149, fig. 5.20). Toate aceste elemente, precum și altele care nu au fost discutate în această prezentare, fac din această lucrare o referință obligatorie, ea fiind în același timp o dovadă a intrării cercetării epocii romane din România într-o fază cu totul nouă.

Florian Matei-Popescu

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, *Populația romanică dintre Dunăre și Alpi în antichitatea târzie*, Editura Universității din București, 2009, 238 p.

Așa cum notează autorul de la începutul prefeței la această carte, apariția de față este o versiune revizuită a tezei sale de doctorat pe care a susținut-o în anul 2000. Elaborarea a fost de fapt de mai lungă durată, întrucât această temă îi fusese propusă de către profesorul și academicianul Emil Condurachi, decedat în 1987. Două au fost motivele principale ale alegerii și stabilirii unui asemenea subiect de istorie antică universală. Primul era de natură metodologică, în ideea urmării unei teme de actualitate de felul continuității romanice pentru un spațiu unde autorul era liber de constrângerile politice specifice teritoriului românesc din acei ani. Cel de al doilea s-a datorat faptului că Emil Condurachi i-a oferit fostului său student, pe

care îl considera un vârf printre cei mai buni absolvenți ai Facultății de Istorie de atunci din București, bursa la Viena asociată premiului Herder pe care îl primise în 1980. Ieșirea din țară fiindu-i oprită de regimul comunist pe motive politice (nedeclarate oficial, ca și în foarte multe alte cazuri), d-l Niculescu a putut recupera bursa pierdută abia în anul universitar 1993-1994, cu înțelegerea remarcabilă a autorității care acorda aceste burse.

La aceste vicisitudini se adaugă întârzierea publicării până la un deceniu după susținere a tezei, așa că, reluând chiar cuvintele din prefață ale autorului, o aducere la zi a documentației nu a mai fost posibilă (p. 5).

Așadar, scopul pe care autorul și l-a propus explicit era „de a cerceta ce s-a întâmplat cu populația provinciilor romane dintre Alpi și Dunăre, începând din ultimul secol al imperiului până în epoca carolingiană” (p. 7). Ne-am fi așteptat aici, sursele literare pagâne și creștine fiind excelent urmărite capitol de capitol, general și regional, să fi întâlnit și un comentariu la numirea de către barbari a romanilor din regiune. Era o deschidere foarte importantă în eventuala comparație sau apropiere pe care autorul o avea în vedere cu romanitatea orientală.

Iată că, ocupându-se în principal de provinciile romane târzii *Pannonia prima*, *Noricum ripense* și *Raetia secunda*, autorul a ajuns la câteva concluzii pe care le consideră esențiale. Mai întâi, notează d-sa, modelul „continuitate/discontinuitate” ar fi de abandonat „în favoarea unei abordări care să nu perpetueze confuzia dintre cultură și etnicitate” (p.205). Considerăm că avem de a face cu o deschidere de dialog pe care autorul o propune. Totodată, aici ar fi fost și cazul reluării discuției mai vechi privind romanizarea, adâncind-o în cazul speței cercetate, începând chiar cu ceea ce autorul a numit pe drept „capacitatea integratoare a civilizației romane” (p.205). Desigur, urmând fiecare capitol în parte din cercetarea regională, pe nume *Reginum*, *Boiodurum*, *Iuauaum*, *Cucullis*, *Comagena*, *Scarbantia*, autorul nu a evitat chestiunea, ci dimpotrivă, a încercat o

analiză cât mai atentă. Numai că, dacă ar fi să numim doar extremele teoretizării procesului romanizării, atât Bénabou cât și Suceveanu lipsesc din bibliografie și din tratate. Iar când vine vorba despre antecedente ca acelea celtice (pentru *Scarbantia* spre exemplu), Holder nu putea lipsi din bibliografie. La acest capitol, deși sursele literare antice sau mai târzii se bucură de o tratare foarte atentă și aproape exhaustivă și cu citate ample în text după caz, ele nu apar înseriate la partea convenită a bibliografiei de la finele volumului.

Dincolo de unele detalii asupra cărora nu mai insistăm în aceste rânduri, este de notat publicarea acestei teze (un rezumat într-o limbă de circulație ar fi fost foarte util pentru interesul foarte larg și universal pe care îl reprezintă), care aduce o perspectivă nouă și elaborată asupra apariției și evoluției romanității occidentale. Comparația cu aceea orientală se impune de la sine din nou, așa că meritul apariției este cu atât mai mult de apreciat. În loc de încheiere, prefer să îl citez pe Karl Strobel din recenzia sa la Vasile Lica din SCIVA 51, 2000, 3-4, p. 226: „O recenzie aprofundată ar fi însemnat a rescrie în mare parte cartea în discuție”.

Alexandru Barnea

ROMEO CÎRJAN, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis, 7, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010, 185 p.

Această apariție este rezultatul comprimării primei părți a tezei de doctorat susținute de către fostul nostru student sub conducerea colegului Alexandru Suceveanu la Facultatea de Istorie a Universității din București în noiembrie 2008. A beneficiat, cu sprijinul nostru, de bursa „Vasile Pârvan” la Accademia di Romania din Roma între 2002 și 2004, astfel că a reușit să-și completeze informația în domeniu la biblioteci excelente. S-au adăugat și contactele cu specialiști de marcă și, astfel, valoarea documentației pentru teză a avut de câștigat precum se vede chiar din bibliografia remarcabilă publicată acum în finalul cărții. Potrivit spuselor autorului, o a doua parte

publicabilă a lucrării va conține catalogul comentat al surselor utilizate pentru studiul abia apărut.

Rezultatul investigației întreprinse de Romeo Cîrjan este o noutate în domeniu. Au fost avute în vedere provinciile *Raetia*, *Noricum*, *Pannonia Superior*, *Pannonia Inferior*, *Dacia*, *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*. Este un pas remarcabil dus mai departe față de ceea ce încercase în limba polonă în 1989 Leszek Mrozewicz de la Poznan despre aristocrația municipală, lucrare asupra căreia am recenzat în *Dacia* 34 din 1990. Desigur, acest studiu a intrat și el în vederea autorului lucrării recent apărute.

După prefață și introducere, teza conține în forma publicată următoarele capitole: 1. Constituirea cetăților privilegiate între doctrina juridică și sursele epigrafice; 2. Privilegierea juridică a comunităților indigene; 3. Geografia juridică a municipiilor și coloniilor; 4. *Ius Latii* și privilegierea juridică a comunităților

dunărene; 5. Un aspect al privilegierii juridice: *ius Italicum* în Dacia; 6. Concluzii. Urmează un binevenit rezumat în limba franceză, bibliografia, foarte consistentă, și două hărți.

Alexandru Barnea

Leonard Velcescu, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, Éditions Les Presses Littéraires, [Saint-Estève]¹, 2008, 298 p.

Lucrarea¹ de față reprezintă traducerea unei teze de doctorat, intitulată *Les Barbares (Daces) dans la sculpture romaine. Étude d'iconographie antique*, susținută în 2000 la École Pratique des Hautes Études, Paris. Rațiunile pentru care am ținut să recenziez această apariție recentă sunt următoarele: interesul indubitabil pe care tema îl prezintă; faptul că am consultat teza în biblioteca EPHE; în fine, detaliul că L.V., destul de prezent în presa din România², a ținut să-și prezinte cercetările în cadrul unui Congres de Dacologie (al II-lea, 2001)³.

Dacă documentația bogată (mai ales din catalogul de statui), cercetările din Italia (Roma, Napoli, Florența) și numeroasele ilustrații (multe fiind fotografii personale), merită să fie semnalate, cartea prezintă însă lacune și erori deosebit de grave.

O primă parte e formată din 11 capitole; a doua parte, după o scurtă concluzie, cuprinde un catalog al statuiilor reprezentând daci (pp. 149-298, în total 132 de piese), adică exact jumătate din volum. L.V. își exprimă de mai multe ori intenția viitoare de a realiza un corpus *complet* (cel prezent fiind, după propria mărturisire, incomplet) cu toate statuile de daci cunoscute până în prezent. Voi prezenta fiecare capitol în parte (despre introducere [cap. I], mustind de greșeli gramaticale, vezi mai jos), înainte de a trece la observații de ordin general.

Cap. II, referitor la istoria Daciei preromane (pp. 10-19), este o însăilare naivă de locuri comune provenind dintr-o bibliografie românească învechită, la care se adaugă referințe franțuzești din sec. XIX, fără nicio utilitate. Rolul dacilor este, în mod constant, supradimensionat. Aflăm că iazigii „s-au comportat ca niște trădători față de cauza popoarelor libere” (p. 18), și că „poporul dac s'a [*sic*] răsculat cu mare dușmănie împotriva ocupației romane, de nenumărate ori” (p. 18 n. 37 – trec cu vederea exprimarea total părtinitoare). L.V. afirmă că Trebonianus Gallus a abandonat, în 251, „teritoriile Daciei cucerite

¹ Imprimată în Franța, dar în limba română, cartea nu posedă ISBN, cu alte cuvinte nu există. Ea pare o comandă personală.

² Nu mi se pare întâmplător că interviul din *Formula AS* (nr. 759, 2007) i-a fost luat tocmai de Aurora Pețan, fostă cercetătoare de la Institutul de Lingvistică, trecută însă cu arme și bagaje în tabăra dacomanilor și promotoare înfocată a veridicității „cronicii pe plumb geto-dace” (falsuri patente).

³ Din punctul meu de vedere, cei care frecventează asemenea reuniuni se autoexclud din comunitatea științifică. Autori tracomani sunt de altfel citați în carte de către L.V.: p. 10 n. 2 (M. Alecu-Călușită), p. 119 n. 285 (N. Densușianu); p. 267 (revista *Noi Tracii*). L.V. se întreabă într-o notă (p. 63 n. 180): „nu ar fi imposibil, de exemplu, ca limba vorbită în Dacia înaintea sosirii ocupanților romani să facă parte, cu latina populară, dintr-un vechi fond comun, din aceeași [*sic*] familie indo-europeană, cele două limbi având deci multe asemănări”; recunoaștem aici una dintre dogmele curentului dacoman. Recent, L.V. a publicat un studiu și în

SCIIVA (58, 2007, pp. 21-31: „Représentations statuares du roi Décébale”), a cărui versiune în limba română apăruse anterior în revista dacomană *Dava International* (nr. 1, 2000) și pe internet (<http://www.iatp.md/dava>).

de Romani, Muntenia și sudul Moldovei” (p. 19 n. 37); or acestea, temporar ocupate doar de către Traian, erau deja abandonate sub Hadrian. În aceeași notă, autorul reproduce (prin procedeu compilativ care-i este propriu) considerațiile paramarxiste (și dintr-o altă epocă) ale lui C. Daicoviciu despre oprimarea și exploatarea exercitate de către statul roman, un „imperiu sclavagist”. Conform lui L.V., retragerea aureliană a însemnat eliberarea Daciei „sub presiunea Dacilor liberi și a aliaților lor” (p. 18). Viziunea naționalistă și etnicistă despre strămoși este la loc de cinste: aflăm astfel că „trăsăturile fețelor Dacilor, detaliile costumului amintesc în tocmai [*sic*] hainele și fizionomia țăranilor români din Carpați: statură înaltă, robustețe, aspect dirz” (p. 36), dacii având un „aspect viril” (p. 39). Tonul este evident cel al unui diletant dublat de un naționalist.

Cap. III, despre semnificația termenului de „barbar” și reprezentarea barbarilor în context roman (pp. 20-37), este extrem de confuz. Cap. IV, voit ca un studiu comparativ între reprezentările de daci de pe Columnă și cele ale altor „barbari” (pp. 38-46), începe cu o judecată de valoare: Columna lui Traian i se pare lui L.V. „cel mai impresionant monument triumfal construit vreodată” (p. 38). Cap. V, mai consistent, se referă la reprezentările lui Decebal (pp. 47-93), între care trebuie remarcată secțiunea despre vasul în *terra sigillata* de la Blain (pp. 53-64). Ar fi putut rezulta de aici o anchetă interesantă – căci strădaniile personale ale lui L.V. în Franța merită amintite; din păcate, din informațiile strânse (sau mai degrabă juxtapuse) L.V. nu aduce, la final, o reconstituire mai completă a acestui tip de vas. Ca peste tot în restul lucrării, datele preluate (= excerptate) de la diverși autori rămân neexploatate critic. Urmează un lung *excursus* despre reprezentările lui Decebal, în care notele sunt încărcate până la refuz cu alte extrase din istorici moderni.

În cap. VI, despre statuile de daci (pp. 94-100), L.V. refuză sistematic interpretarea lor ca prizonieri, pentru motivul că nu ar fi reprezentați legați. La fel, în cap. VII, despre sculpturile de „barbari” (pp. 101-103), L.V. afirmă: „Din punct de vedere iconografic, acești « Barbari » (Daci) nu au un aspect de supuși, de prizonieri, de captivi, ci mai curând au o înfățișare, [*sic*] naturală, calmă, ca și cum ei ar fi în repaus. Este

o poziție care se poate de altfel vedea încă în zilele noastre, la descendenții Dacilor, locuitorii din anumite regiuni ale României actuale” (p. 101).

În cap. VIII, referitor la statuile de daci din Forul lui Traian (pp. 104-109), ipoteza unor sculptori daci aduși tocmai din Dacia pentru a realiza statuile de daci din For (p. 109) este de-a dreptul „farfelue” (termenul francez este aici cel mai potrivit). Cap. IX, despre „statuile de Daci – ca mărturie a unui mândru popor de « războinici reductibili »” (pp. 110-122), pornește de la întrebarea-ipoteză după care dacii ar fi fost reprezentați *altfel* decât toate celelalte neamuri „barbare”. L.V. susține că romanii aveau o viziune negativă, ba chiar aversiune față de „barbari”, însă „respect și admirație” față de daci... Or, fiind eu însumi autor al unei lucrări de licență exact despre imaginea dacilor în literatura latină (Cluj, 1998), mi se părea evident încă de pe atunci, cunoscând o literatură pe care acum o consider redusă (dar oricum mai relevantă decât a lui L.V.), că imaginea romanilor despre „barbari” era una ambivalentă. Dacii nu fac deloc excepție: ei apar fie ca războinici săngeroși și sălbatici, fie sub trăsăturile „bunului barbar” – și aceasta în funcție de contextul fiecărei atestări; clișeele (fie ele pozitive sau negative) precumpănesc de regulă asupra datelor „reale”. Deoarece L.V. acordă o asemenea importanță propriei anchetei, trebuie semnalată absența unui articol esențial: Z. Yavetz, „Latin Authors on Jews and Dacians”, *Historia*, 47, 1998, pp. 77-107. L.V. est un adept entuziast al mitului bogățiilor fabuloase ale Daciei și, prin urmare, al redresării economice a Imperiului după 106 (pp. 117-120). Conform acestui mit istoriografic, principala cauză a cuceririi Daciei ar fi fost de natură economică; cei care au studiat sursele știu însă că Traian a fost mănănat în primul rând, dacă nu exclusiv, de necesitatea rezolvării unei probleme militare la Dunărea de Jos. Subcapitolul despre înrolarea dacilor în armata romană, total neactualizat, urmează fidel studiul lui C. C. Petolescu (1980)⁴, cum se poate remarca din

⁴ În schimb, autorul nu cunoaște lucrarea recentă a aceluiași C. C. Petolescu, *Auxilia*

referințele din note – este puțin probabil ca L.V. să fi consultat toate inscripțiile citate. Reprezentarea unei *sica* pe un relief de la Birdoswald (din sec. III) i se pare lui L.V. (p. 117) o dovadă că soldații daci și-au păstrat armamentul propriu „și deci o conștiință teritorial-etnică” (?!). Este însă mai plauzibil că acea *falx* devenise emblema cohorții *I Aelia Dacorum*, un fel de „unit « badge »”, cum propune de altfel J. C. N. Coulston. Concluzia lui L.V. este că Traian a dedicat Forul atât gloriei Romei cât și dacilor, ca un omagiu închinat celui mai puternic adversar al Imperiului. El vede aici un stil original, inovator, legat exclusiv de reprezentările dacilor. Numai că, indiferent de convingerile deloc neutre ale autorului, statutul de prizonier nu este dat doar de prezența legăturilor: astfel, chipul lor – fie marcat de disperare, fie gânditor, sau chiar resemnat – sugerează statutul lor de învinși și/sau prizonieri. Motivul dacilor în arta romană mi se pare doar o variație pe aceeași temă, cea a barbarului înfrânt. Numărul mare de reprezentări se explică prin mulțimea operelor de artă (conservate) din sec. II, în general, și nu din pretinsa importanță a dacilor, care deveniseră de altfel un subtip al acestui motiv. Nu pot fi de acord cu ideea lui L.V. că dacii au fost reprezentați „sub aspectul lor natural (real)”⁵, și nu într-o versiune idealizată. Realismul, uneori evident, este însă dublat de o idealizare/estetizare mai mult sau mai puțin latentă, care poate sugera, uneori, regretul pentru soarta celor învinși. Amplasarea acestor statui, în For sau în alte ansambluri monumentale, indică de fapt adevăratul lor rol, acela de a celebra puterea Romei. Forul și monumentele care îl împodobeau nu făceau altceva decât să exprime măreția Imperiului, să-l onoreze pe *Optimus*

Daciae, București, 2002, unde o secțiune este consacrată recrutării dacilor în armata romană (pp. 47-50).

⁵ Ne putem aminti de „scandalul manualelor alternative” din 1999 (Sorin Mitu și alți autori), în care niște observații nevinovate (despre modul de *reprezentare* a barbarilor, „buzele senzuale” ale lui Decebal) au fost înfierate în stil stalinist de jurnaliștii naționaliști.

Princeps și, prin reprezentările de învinși, să „arate”, în însăși inima Imperiului, supunerea definitivă a unor dușmani periculoși. Statuile de daci erau deci imaginea figurată și eternizată a înfrângerii Daciei, oglindă a dominației imperiale.

Cap. X, despre statuile de daci din colecția Borghese (pp. 123-139), este mai tehnic, dar pe ansamblu nesatisfăcător, sub forma unei înșiruiți de ipoteze în genul „judecății rabinice”⁶. Cap. XI se referă la natura și proveniența materiei prime utilizate pentru statuile de daci (pp. 140-147). Este însă surprinzător că L.V., care pretinde că a făcut un „studiu sistematic” (p. 140), ignoră că în regiunea de origine a porfirului (de fapt granodiorit), Deșertul Oriental din Egipt, au avut loc în ultimele decenii săpături de mare amploare și descoperiri excepționale – a căror valoare este sporită de calitatea cercetărilor și a publicării –, ilustrate de mai multe volume, unele editate chiar de IFAO. Ipoteza după care romanii ar fi adus porfir și din provincia Dacia trece cu vederea atât lipsa oricăror dovezi arheologice cât și inexistența unor analize geologice. L.V. adaugă: „distanța fiind mai scurtă și probabil costul era mai ieftin” – ignorând că transportul coloanelor ar fi fost imposibil din Dacia, din motive logistice. În schimb, din Egipt (unde coloanele și blocurile erau târâte/rostogolite pe nisip, până în valea Nilului), ele luau calea mării, spre Italia. În afara menționării unor analize geologice din bibliografie, L.V. nu aduce nimic nou.

De-a lungul acestor capitole, frapează mulțimea de inadvertențe, ale căror cauze sunt multiple: traducerea defectuoasă din franceză (cf. *infra*) sau din alte limbi, necunoașterea istoriei antice, necunoașterea elementară a convențiilor de citare. Iată doar câteva dintre acestea: „Gal muribund”, în locul expresiei consacrate „Gal murind” (p. 40); „Table de Peutinger” (p. 53 n. 143) este cunoscută în literatura de specialitate (din România) drept *Tabula Peutingeriana*; Criton, medicul lui

---

⁶ „Este posibil ca aceste statui să prezinte părți antice (brațele și capetele). Este de asemenea probabil ca ele să fie complet moderne, sau, în același timp, să prezinte părți antice și părți moderne, făcute de sculptorul *Pietro Bernini*” (p. 133).

Traian, nu este nicidecum născut în Macedonia (Pieria) (p. 65 n. 186, printr-o confuzie cu un omonim), ci în Heraclea din Caria; „Chirinalului” (p. 104, în loc de Quirinal); p. 108 n. 264, L.V. lasă de două ori, francizat, „Aulu-Gelle”, pentru numele autorului latin Aulus Gellius; copiind din italiană, L.V. dă ca loc de proveniență, pentru marmura frigienă, *Docimio* (p. 144 n. 362), în loc de Dokimeion/Docimaeum; stindardele de tip *dracones* sunt considerat exclusiv dacice (ele fiind însă mult mai răspândite). Deși L.V. include printre abrevieri și *RE*, descoperim cu surprindere, la p. 110 n. 275, că două articole din celebra enciclopedie sunt citate ca fiind scrise de cei patru redactori ai *RE* (cu titlul complet), or, notițele sunt redactate, cum se știe, de C. Cichorius (*Ala*, respectiv *Cohors*)... Nu lipsesc nici pure fantezii, precum etimologiile pentru numele dacilor (cuvântul provensal *daga*, fr. *dague*) (p. 10 n. 3).

De prea multe ori revine clișeu despre „Daci, un popor de războinici reductabili și neînfricați” (de ex., p. 65); totul este subsumat unei viziuni patriotice⁷, conform căreia dacii, de la Burebista la Decebal, duc doar războaie de apărare. Lipsește o prezentare, fie și schematică, a istoriografiei subiectului. Bibliografia este abundentă, dar lucrările citate nu au fost deloc digerate (de ex., S. Settis). De prea multe ori găsim referințe la dicționare pentru un public (foarte) larg; mai grav, bibliografia are lacune, uneori, substanțiale: pentru imaginea dacilor în sursele literare, lipsesc studiile lui Z. Yavetz, L. Boia sau Zoe Petre; pentru materia primă, L.V. nu cunoaște niciuna dintre publicațiile recente despre descoperirile din Deșertul Oriental din Egipt. Monografia recentă a lui Al. S. Ștefan (*Les guerres daciques de Domitien et de Trajan*, Roma, 2005 [Coll. EFR 353]) apare doar în trei leme la pp. 296-298; or, ea ar fi trebuit să fi fost pe larg discutată în lucrare, deoarece abordează și problema reprezentării dacilor și cea a triumfurilor. Până și literatura occidentală este

⁷ Ce-i drept, aceeași tentă patriotică este larg răspândită în istoriografia română, și este constitutivă viziunilor exprimate de nume mari, deși cu accente mai sobre.

învechită, cu numeroase detalii inutile, presărate între considerații generale și, de multe ori, naive. Supărătoare devin și multele repetiții ale unor pasaje. Ceea ce autorul numește inițial „modeste cercetări” (p. 7) sunt contrabalansate, de-a lungul tuturor acestor pagini, de lauda de sine⁸. Din scurta concluzie (p. 148) răzbate doar tonul unei dizertații.

A doua parte e ocupată de „Catalogul statuilor de daci” (pp. 149-298), totalizând 132 de piese (compuse din diverse leme), în care, cu excepția unor fragmente din Forul lui Traian (nr. 14-43; unele înforme) indicate ca „posibil nepublicat[e]” (dacă L.V., „specialist” în domeniu, nu o știe, cine poate ști?), autorul nu face, probabil, decât să reia catalogul publicat de Jutta Pinkerneil (1983) – care, *nota bene*, ar fi trebuit trecută printre abrevieri, de vreme ce apare de zeci de ori –, la care se adaugă alte titluri. Ilustrațiile sunt numeroase, unele fiind însă neclare (ceea ce nu este întotdeauna din vina lui L.V.).

În privința surselor antice, cu excepția unora preluate din *Fontes*, L.V. a ales să dea traduceri preluate din franceză și transpuse, apoi, în română. Astfel se explică referințele rămase din teză (traducerile aparținând uneori altora decât celor citați), fapt care ilustrează și necunoașterea normelor de citare ale textelor antice. De multe ori, referințele par date de un diletant: astfel, în ceea ce privește coloniile grecești vest-pontice, trimiterea se face nu la D. M. Pippidi, cum ne-am fi așteptat, ci la D. C. Giurescu, *Histoire illustrée des Roumains* (p. 11 n. 4)!

În mod constant, numele de popoare sunt redactate cu majuscule (Daci, Romani, Celți etc.), ceea ce reprezintă o supărătoare revenire la norme antebelice, datorată mai degrabă

⁸ Culminând cu autoprezentarea de pe ultima copertă: „O carte admirabil documentată, bogat ilustrată, compusă în mod solid, scrisă într-un stil clar și susținut, care prezintă o muncă de mai bine de 15 ani de cercetări și de descoperiri despre iconografia Dacilor și pune la dispoziția publicului această « comoară » destul de puțin cunoscută”. Pentru „soliditate” și „stil”, cititorul se poate mulțumi cu cele semnalate în recenzie.

traducerii din franceză. Căci, dincolo de carențele documentației și de interpretarea istorică lăsând de dorit, în lucrarea lui L.V. izbește neglijența nemaiîntâlnită în privința exprimării. Cartea a fost tradusă din franceză în grabă și în mod automat, fără nicio grijă pentru sintaxă. Iată câteva exemple de greșeli, unele flagrante (în paranteză figurează numărul paginilor):

- traducere automată din franceză, fără a se reciti: reprezentările, iconographia (7); identificabile (8); juridiques (13 n. 15); dignitate (17); basă [= bază] (19 n. 37); Septim-Severe (24); avantajele lor naturele, nuzi, javelinei (34); sfântul Cyriaque (38); vazul (= vasul) (47); eclerori (48); curona (68 n. 192); personaje (86); triumfal (98); ruine arheologice (123 n. 314); Jerusalem (271); de mai multe ori „Trajan”;

- termeni rămași din franceză: *Sardes* (20); „Platon, în opera sa literară, *Politique*” (20; la fel în n. 41; la fel, p. 22: „*Le politique*” și „*Politie*”); Penthésilée (28 n. 63); provincia *Narbonnaise* (32 n. 78); *le torque* (43); papei *Pie VII* (83); antique (102); avantage (120 n. 289); d’inscriptions (121); Naples – Rome (129); *Romulus Augustule* (130 n. 326); *Vitrasis* [sic] *Pollion* (141);

- noua uniformizare (sau sărăcire) a limbii: „ideea generală care o aveau” (28), „reprezentările « sigure » care le avem” (46) etc. În locul muribundului „pe care”, îndeobște sacrificat, apare însă deconcertantul „ce”: „trăsăturile caracteristice ce o sculptură trebuie să prezinte” (46);

- aproape întotdeauna, traducând fără să reflecteze, L.V. transpune forme verbale franțuzești prin „de a [+ infinitiv]” în locul conjunctivului construit cu conjuncția „să”, lăsând impresia generală a unui text scris de o persoană a cărui limba maternă nu este româna;

- de multe ori, lipsesc prepoziții (*de, pe, la, în*) fără de care sensul frazei devine obscur;

- uneori putem vedea cu stupefacție virgule între subiect și predicat;

- exprimări uneori extrem de neglijente în română (de ex., pp. 8-9, în *Introducere*, sunt mai mult decât elocvente); mai vezi „din potrivă” (67); de două ori „actual” (adj.) pentru „în prezență” (adv.) (124); „aspectul îndrjrit” (în loc de „a. dîrz”) (135); „Cap din marmură

reprezentînd pe Alexandu cel Mare tînăr, descoperită [sic, dezacord de gen, cf. fr. *tête*] aproape de templu [sic] *Érechthéion*” (137); tautologii: „dar se pot totuși face cîteva observații și cîteva remarci” (130); sistematic, „acelaș” în loc de „același”;

- regionalisme sau simple neglijențe: „cămeșei” (37), „onomasticei” (49), „căciulei” (71), „a barbei” (135), „încălțămînții” (231, 279);

- de prea multe ori întîlnim titluri de opere antice lăsate în franceză (de ex., Dio Cassius, *Histoire romaine*), sau chiar un text din Pliniu cel Tânăr lăsat în franceză (68 n. 192);

- necunoașterea limbii latine: „celebrul [sic] *porticus porphiretica*” (125); titlu copiat din majuscule: *Dacia Avgvsti* [sic] *Provincia* (296, 298). Ignorarea termenilor specifici face ca L.V. să traducă termenul specializat francez „aile” (lat. *ala*, rom. „ală”) prin „aripă” (48)! Aceeași necunoaștere a limbii latine e evidentă în formula „*C. Sallusti Crispi* (Salustiu)” (35), în care L.V. a copiat întocmai forma de genitiv, luînd-o drept forma de bază.

- puținele cuvinte în greacă apar de cele mai multe ori fără accente;

- „Efez” (291-292 [291, este de fapt vorba de Smyrna]), în loc de Efes;

- expresii deconcertante: „istoria mondială a epocii” (11); „Decebal, singurul Dac identificat în calitate de persoană în artă” (46).

Multe litere și cratime lipsesc, iar diacriticele sunt uneori absente. În această lucrare devenită o înșiruire de anacoluturi aproape că nu există paragraf fără probleme gramaticale sau de sens, punctuate în plus de mici erori. Lectura devine astfel extrem de penibilă, sporind inconfortul dat de ideile vehiculate.

La origine o teză compilativă, cartea se prezintă sub forma unei traduceri nesatisfăcătoare, al cărei conținut a rămas aproape neactualizat (cu excepția unor numere din catalog). Or, dacă asemenea carențe interpretative mai pot fi încă de înțeles în România, ele nu se mai justifică în cazul unei lucrări concepute în Occident; accesul la o documentație bogată este desigur indispensabil, dar rezultatele nu sunt pertinente în lipsa unei metode critice și a unor grile interpretative actuale. Invocarea obsedantă „sperăm ca viitoarele cercetări arheologice...”

străbate toate capitolele. Pretinsa cercetare sistematică și contextuală eșuează într-o înșiruire de banalități, de extrase interminabile din antici și moderni, subsumate unei viziuni vădit naționaliste care flirtează uneori cu dacomania. Pentru L.V., statuile de daci sunt importante pentru că dacii au fost foarte importanți. Autorul nu studiază un subiect

istoric, care se cere obiectivat, ci scrie despre „strămoși”, în permanență omagiați. Este regretabil aspectul neglijent al lucrării, dar și mai regretabil este faptul că un astfel de subiect nu a beneficiat de tratamentul care i se cuvine.

Dan Dana

Abrevieri

AAH	<i>Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapesta
Aetas	Aetas. Történettudományi folyóirat, Budapesta
ActaUnivSzeged-AH	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Seghedin
Altum Castrum	A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei, Visegrád
Arh.Med	Arheologia medievală, Asociația arheologilor medievști din România, București
CAB	Cercetări arheologice în București, București
CAH	<i>Communicationes Archaeologicae Hungariae</i> , Budapesta
CCA	Cronica cercetărilor arheologice din România, București
CercNum	Cercetări numismatice, Muzeul Național de Istorie a României, București
CIH	Corpus Iuris Hungarici, Budapesta
CsSzMÉ	Csíki Székely Múzeum Évkönyve, Miercurea Ciuc
Dacia. NS	Dacia N. S., Revue d'Achéologie et d'Histoire Ancienne, Bucarest
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Cluj
DissArch I	<i>Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae</i> (prima ediție), Budapesta
Dobroudja	Dobroudja, Muzeul de Istorie Dobrič, Silistra
EB-MSG	<i>Europa Barbarica. Monumenta Studia Gothica IV</i> , Lublin
ÉBPB	Études byzantines et post-byzantines, Académie Roumaine, Société Roumaine d'Études Byzantines, București
EMED	Early Medieval Europe, Quarterly Journal, Blackwell Publishing Ltd.
Erdély történ	Erdély története (=Istoria Ardealului), Akadémiai Kiadó, Budapesta
ETF	<i>Erdélyi Tudományos Füzetek</i> , Cluj Napoca
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romanae, E. Academiei RSR, București
Honismeret	<i>Honismeret Honismereti szövevség folyóiratok</i> , Budapesta
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
HK	Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata, Budapesta
Katolikus Szemle	<i>A Katholikus szemle a Szent István Társulat irodalmi és tudományos folyóirata</i> , Budapesta-Roma
KözlCluj	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából
Korunk	<i>Korunk. Erdlyi magyar kulturális folyóirat</i> , Cluj
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, S.N. București.
Norw. Arch. Rev	Norwegian Archaeological Review, Oslo
Peuce	Peuce. Studii și comunicări de istorie și arheologie, Muzeul „Deltei Dunării”, Tulcea
Peuce, SN	Peuce, Serie Nouă, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SMIM	Studii și materiale de istorie medie, București

SP	Studii de Preistorie, București
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapesta
ZborRadBeograd	Zbornik Radova Vizantološkog Institute, Beograd